

С.В. Подлевський

КОМПЛЕКС ГРАФІТІ В НАРТЕКСІ УСПЕНЬСЬКОГО СОБОРУ В ЧЕРНІГОВІ

Стаття присвячена комплексу графіті, що були знайдені на фрагментах фрески в нартексі Успенського собору Єлецького монастиря в Чернігові.

Ключові слова: епіграфіка, середньовічні графіті, Успенський собор Єлецького монастиря.

За останні роки Успенський собор став об'єктом багатьох досліджень, результатом яких є значний список публікацій, присвячених його архітектурі, фрескам та історії [1; 2]. Паралельно до цього автором даної статті та його колегами була здійснена фіксація та систематизація графіті в апсиді т. зв. «хрещальні», тобто капели у нартексі Успенського собору [3]. Тривають роботи по створенню загальної картограми графіті.

Після фіксації графіті в апсиді були розпочаті огляди інших фрагментів фресок храму на наявність надписів.

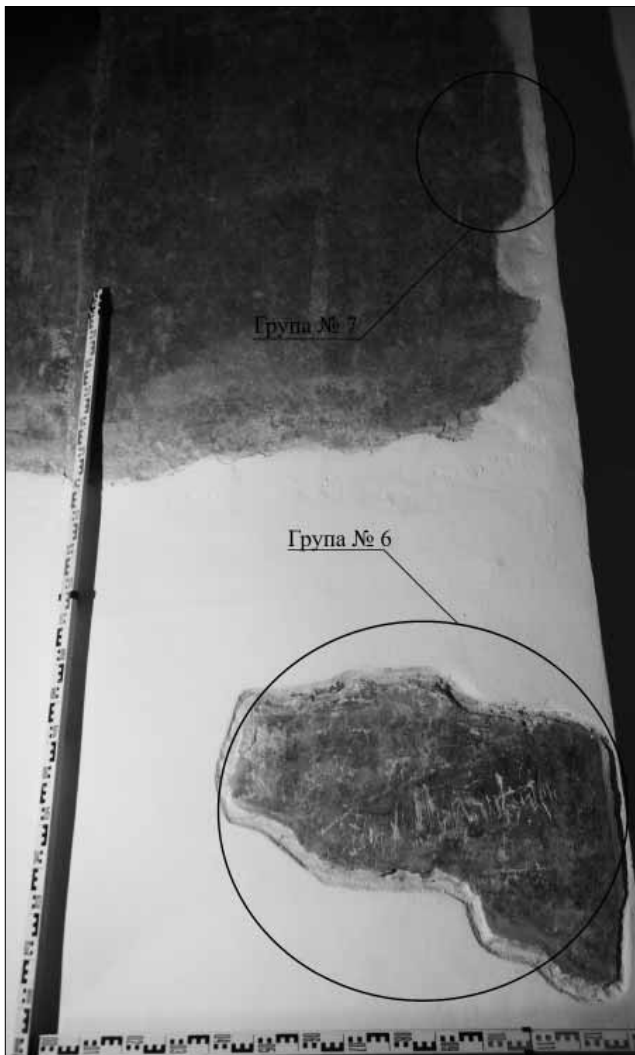

Рис. 1 Схема розміщення груп графіті в нартексі Успенського собору

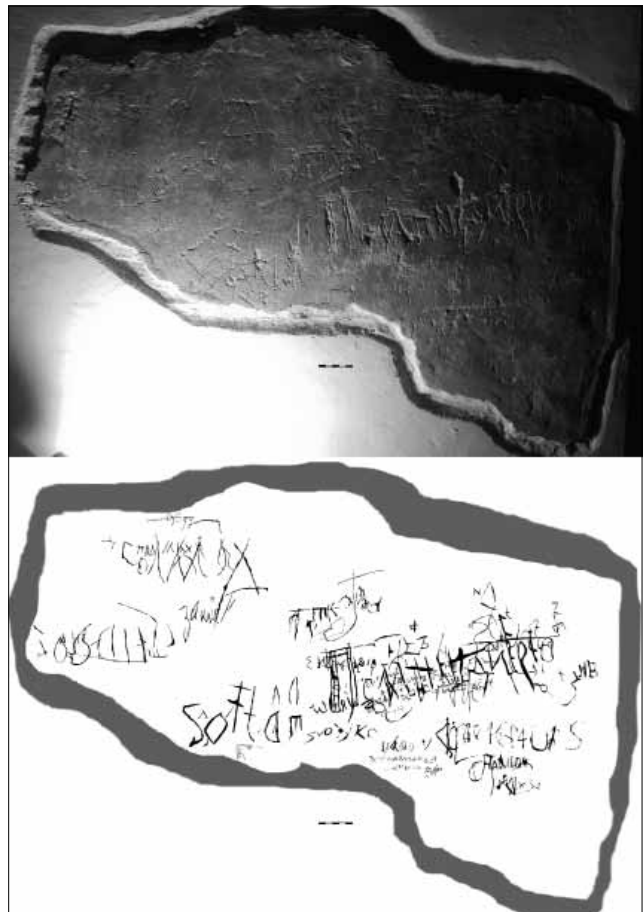

Рис. 2 Група графіті № 6

Результат виявився позитивним. У нартексі було знайдено комплекс кириличних та латинських (польських) надписів, котрі можна умовно датувати в межах XII–XVII ст. У даній статті будуть розглянуті дві групи надписів з цього комплексу. Вони зафіксовані на двох фрагментах фрески західної стіни нартексу (Рис. 1). Відповідно до загальної авторської нумерації груп надписів в Успенському соборі, ці були визначені як № 6 та № 7.

Варто відмітити, що дана стаття не передбачає детального розгляду скорописних графіті, залишаючи їх аналіз наступним дослідникам. Надписи розглянуті у своїх сукупностях, і лише в місцях значного нашарування будуть виділятися окремі шари згідно їх палеографії і специфіки написання.

Першою буде розглянута група № 6. Вона розташована на значному за площею фрагменті давньої фрески, на висоті від 146 см до 125 см від підлоги (Рис. 2). Хронологія представлених тут кириличних надписів є досить широкою: від середньовічного уставного письма до ранньомодерного скоропису. Латинських графіті дещо менше. Всі вони пов'язані з періодом перебування Чернігівщини у складі Речі Посполитої (1618–1648 рр.).

Найбільш читабельним в даній групі є надпис **SOЛТА(М)** (Рис. 3). Він складається з 6 досить чітких літер. Лише остання літера **М** має пошкодження, що ро-

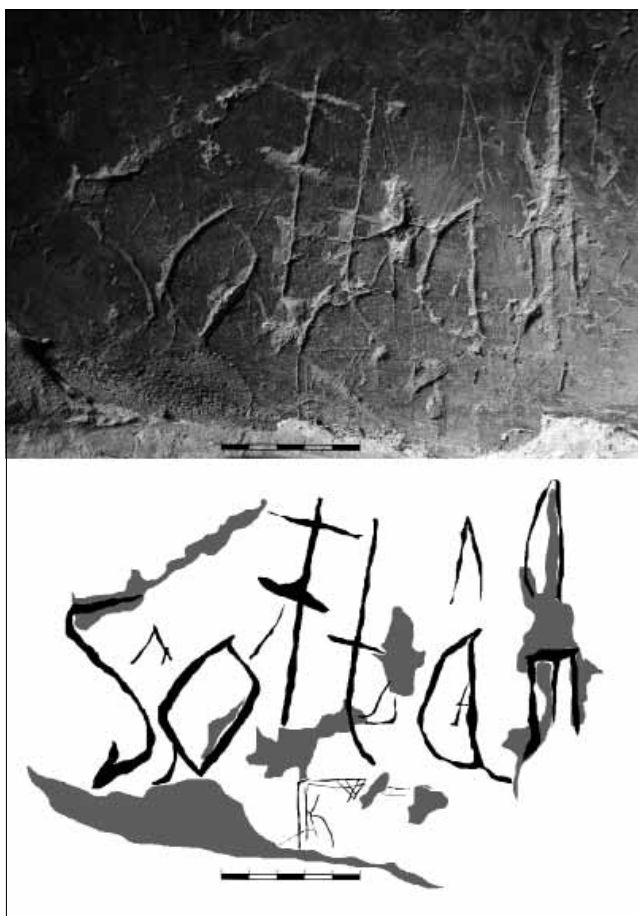

Рис. 3 Латинське графіті XVII ст. *Solta(m)*

бить її визначення відносним. Поперечні мачти в третій літері можуть бути випадковими продряпинами. Можливо інтерпретувати даний напис як польську шляхетську фамілію **Soltan**. Це не суперечить загальному датуванню латинських надписів в Успенському соборі, тому є досить ймовірним.

Над надписом **SOLTA(M)** зафіксована велика група пошкоджених графіті, які можна теоретично атрибутувати як кириличний скоропис XVII ст. Надписи частково перекривають один одного, та, можливо, перебивають інші, більш ранні (Рис. 4). Вгорі над даною групою, на краю фрески, є фрагмент перекресленого надпису з арабськими цифрами. В ньому можна приблизно виокремити 4 цифри: (1)643. Припустимо, що це залишки латинського графіті з датою, яке пізніше намагались знищити. Чи пов'язані між собою дата та група скоропису – сказати важко. Вони можуть бути синхронними, проте більш ймовірно, що кирилична група написана пізніше.

Певним продовженням цієї групи є ряд графіті в центрі (Рис. 5). Це чотири надписи, що частково перекривають більш ранній кириличний надпис. Перший з них має значні пошкодження, що ускладнює його інтерпретацію. Найбільш вірогідно, що це кириличний скоропис XVII ст.

Нижні три графіті можна визначити як латинські. Вони накладаються на великий кириличний надпис та в порів-

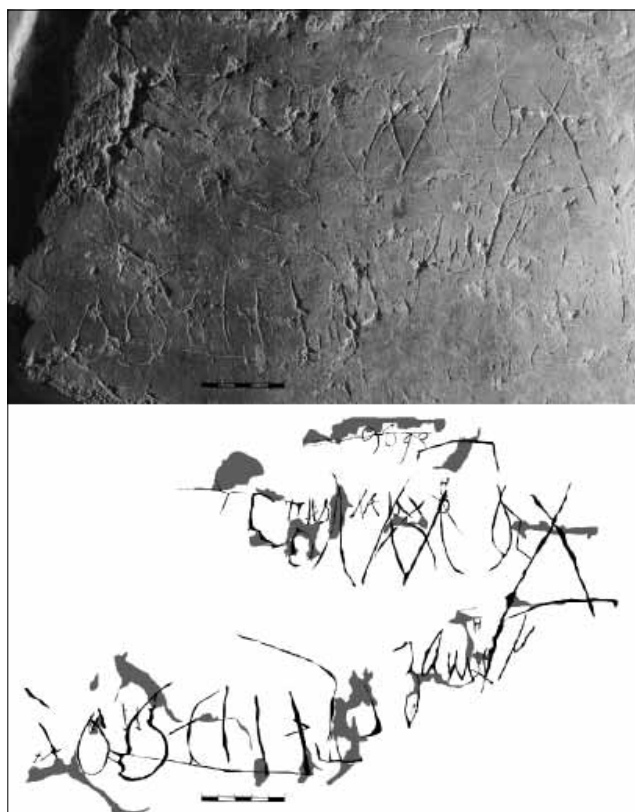

Рис. 4 Кириличний скоропис XVII ст.

нянні з іншими слабше прорізани. Гіпотетично їх можна визначити як імена: **EWH(E)NI(A) // W(O)N(Y)A // (?) SVOYK(O)**. Це могли бути як скорочення від повних імен, так і своєрідні прізвища. Аналогічно до інших латинських графіті в Успенському соборі їх можна віднести до першої половини XVII ст. Чи створені ці графіті власне поляками, питання дискусійне, оскільки місцеве населення також могло використовувати в цей час латиницю.

Великий кириличний надпис, що був згаданий вище, є центром значного скупчення графіті (Рис. 6). В ньому можна умовно виділити три шари:

- 1) пізні кириличні графіті;
- 2) великий кириличний надпис поминального характеру;
- 3) багаторядковий кириличний «текст».

Пізні кириличні графіті представлені лише фрагментами і літерами, що ускладнює їх інтерпретацію. З них можна виділити невелику групу вгорі – справа від центрального надпису. Її приблизне прочитання: **K(O).. / (?) ЄB(н)Ф(є)PKU'**. Цей надпис був, скоріш за все, пам'ятним та містив дату, про що свідчить закінчення **PKU** (року). Однак кінець рядка, з гіпотетичною датою, має значні пошкодження, що не дає змоги встановити чітко датування. Втім особливості написання та певне тяжіння до скоропису дають змогу віднести надпис до XVII ст.

Трохи нижче даної групи було зафіксоване інше графіті, яке також можна віднести до пізніших надписів.

1. Дрібним шрифтом в дужках позначені виносні літери над рядком.

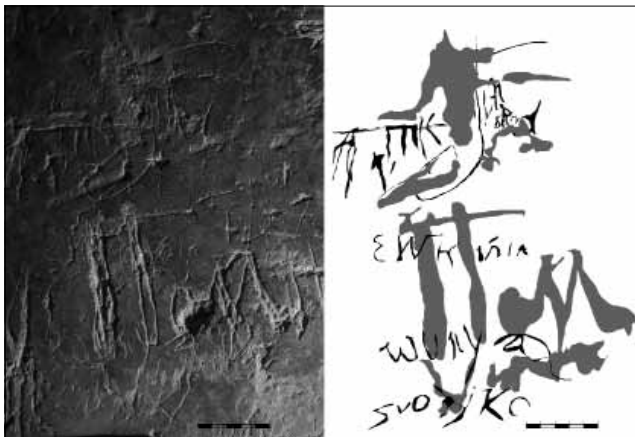

Рис. 5 Графіті XVII ст.

Рис. 6 Скупчення графіті навколо поминального надпису:
ПОМ(Є)НЬИГДИЄРЄ

Воно читається як: +KNB. Інтерпретувати його як слово не здається можливим, враховуючи відсутність титла. Можна було б припустити його числове значення, у такому разі виходить число 752. Проте більш вірогідно, що хрест перед графіті міг позначати тисячу в першій літері, і тоді число було б датою 7052 (1544). Особливості написання літер відповідають даній даті, хоч і досить умовно, оскільки для чіткого палеографічного датування трьох літер недостатньо.

Другий шар графіті містить великий поминальний надпис, що приблизно прочитується як: ПОМ(Є)Н(Б/И) ГДИЄР(Є/Ю). У першому слові можна допустити виносне Є під титлом над літерою М. Однак дискусійним залишається виділення літер (Б/И), що переходять в скорочення ГДИ (Господи). Значна вибоїна у цьому місці

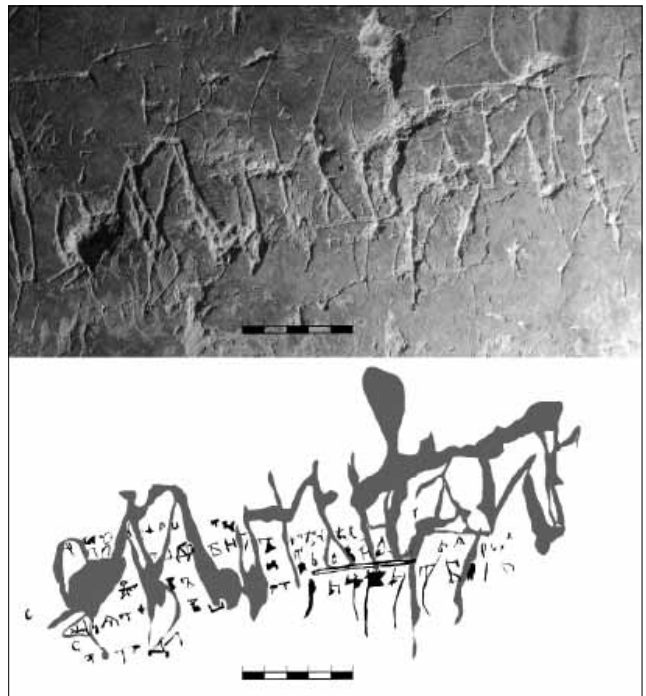

Рис. 7. Графіті середини XI – початку XIV ст.
під поминальним надписом

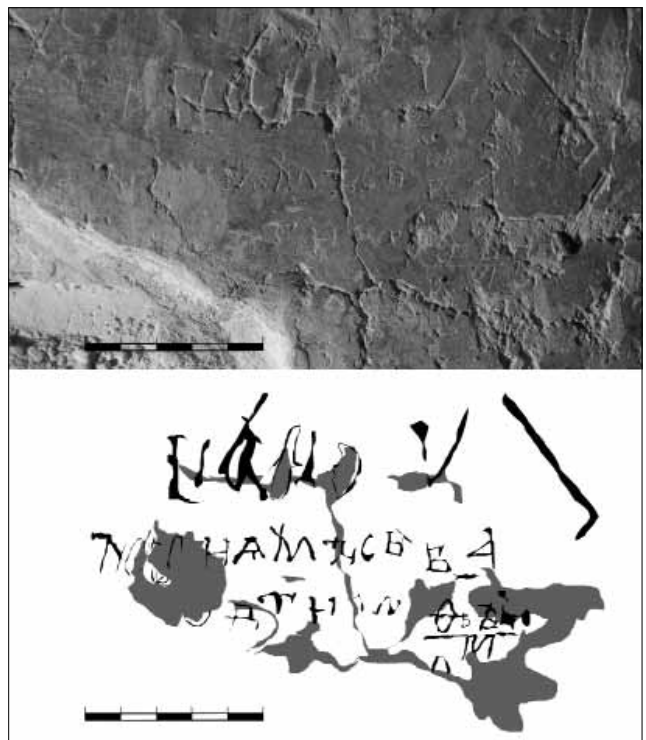

Рис. 8. Кириличне графіті XIV ст.
та початок латинського надпису XVII ст.

досить сильно спотворює графеми деяких літер, що робить припущення відносним. Остання літера, скоріш за все, Є. Тоді дотичний овал міг бути фрагментом іншої графеми. Не можна також виключати наявності інших виносних літер, які досить проблематично виділити з суміжних нашарувань. Загалом надпис можна тлумачити

Палеографічна таблиця до надпису: ПОМ(Є)НЬИГДИЄРЄ(.)

Графема	Датування	Примітка
П основний вид	((1025 – 1450))	
П виступ вгорі	((1025 – 1200) – 1300))	Ознака непевна
О основний вид	((1025 – 1450))	
О плаский верх	((1025 – 1360))	Ознака непевна
М основний вид гострі	((1025 – 1450))	
М з верхніми засічками	((1025 – 1280) – 1450))	
М з нижніми засічками	((1025 – (1160 – 1380) – 1450))	
М з провисаючою петлею і нахиленими мачтами	((1025 – 1450))	
Є вертикальне	((1025 – 1450))	Ознака непевна (виносне ?)
Н основний вид з перемичкою	((1025 – 1450))	
Н з високою перекладиною	((1320 – 1450))	
ь з вертикальною мачтою	((1025 – 1450))	
ь з верхньою засічкою	((1025 – 1450))	Ознака непевна (вибоїна)
И основний вид	((1025 – 1450))	Ознака непевна (лігатура ?),
И висока перекладина	((1300 – 1450))	Ознака непевна (лігатура ?),
Д основний вид гострі	((1025 – 1450))	
Д з верхньою засічкою	((1025 – 1400))	Ознака непевна
Д з довгими звичайними ніжками	((1025 – 1200)) // ((1280 – 1450))	
И з нахиленою перекладиною	((1320 – (1340 – 1450))	
И з короткими нижніми засічками	((1025 – (1120 – 1400) – 1450))	Ознака непевна (вибоїна)
Є вертикальне	((1025 – 1450))	
Є з язичком донизу	((1100 – 1400) – 1450))	
Р з округлою петлею та вигнутою мачтою	((1025 – 1450))	
Підсумок	((1320 – (1340 – 1380) – 1450))	

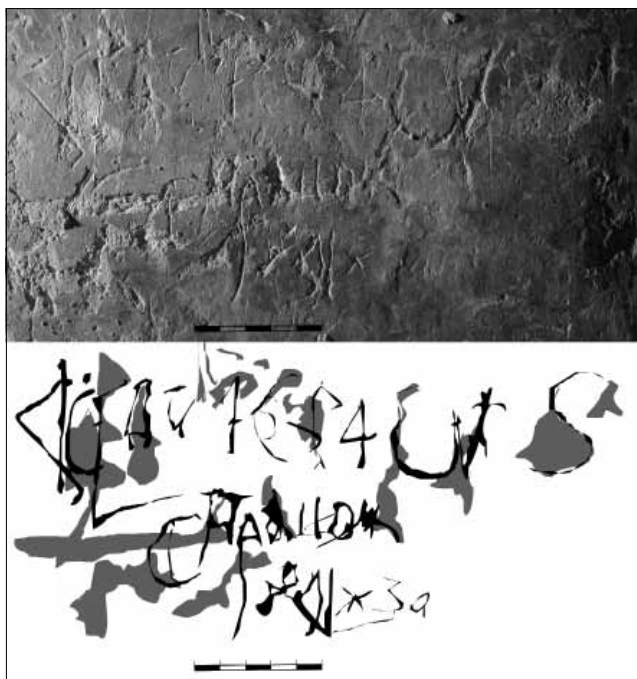

Рис. 9 Латинський та кириличний надписи з датами

як: ПОМ(Є)НЬИГДИЄРЄ(.) Останні літери ЄРЄ припустимо є частиною слова «ієрея» або «ієреїв». Проте, якщо допустити існування виносних літер, які не збереглися, то це міг бути і фрагмент імені. Окрім цього, у разі інтерпретації останньої літери як Ю, надпис можна тлумачити іншим чином: ПОМ(Є)НЬИГДИЄРЮ. Тоді останнє слово буде власне чоловіче ім'я Єра, що по ономастиці прослідковується з початку XV ст. [4, с. 109].

Палеографічно надпис можна датувати досить широко XIV–XV ст. [5, с. 152–217]. У цілому це досить типова формула молитовного звернення в післямонгольський період, що серед надписів Успенського собору XV–XVI ст. зустрічається досить часто [3].

Останній третій шар – кириличний багаторядковий «текст» (Рис. 7). Він значно пошкоджений вже схарактеризованим поминальним надписом. «Текст» складається з п'яти рядків, які досить умовно зв'язані один з одним. Теоретично у його складі можна виділити окремі фрагменти слів, але через значні пошкодження це будуть лише гіпотетичні припущення. Палеографічно графемами напису датуються досить широко: середина XI – початок XIV ст. Таке широке датування може бути зумовлено поєднанням різних за часом появи графіті у складі «тексту».

Нижче вже схарактеризованого нашарування надписів було зафіксовано ще декілька графіті, які є останніми в групі № 6. Це два кириличних графіті та одне латинське з ймовірною датою. Вони знаходяться на рівні графіті Solta(m) і розподіляються на три умовні рядки.

Перший кириличний надпис знаходиться на краю фрески і значна його частина втрачена (Рис. 8). В ньому є два рядки: 1) (N/M).(P)HA(X/M)ЪСЬ.(Б/Ц)A

2)...TH.(M)(O)Θ(Ъ)?). Загальні пошкодження ускладнюють детальну інтерпретацію. Перші дві літери можуть бути закінченням слова, що не збереглося. Дещо проблематичніше інтерпретувати іншу частину HA(X/M)ЪСЬ, оскільки (X/M) може бути лігатурою. Також через пошкодження фрескового тиньку є спірним виділення літер (Б/Ц) в кінці рядка. Якщо допустити саме літеру (Ц), то це, можливо, слово (M)ЪСЬ.(Ц)A – місяця. Тоді перше слово може

Палеографічна таблиця до надпису: *...м.(р)н▲мъсь(ц)а// .тн(м)(о)ѳ ъ(н)*

Графема	Датування	Примітка
М основний вид гостра	((1025 – 1450))	Ознака непевна (вибоїна)
М верхня засічка	((1025 – 1280) – 1450))	Ознака непевна (вибоїна)
Р кутом донизу криволінійна	((1160 – (1240 – 1450))	Ознака непевна (вибоїна),
Р з петлею в увесь рядок	((1240 – (1280 – 1450))	Ознака непевна (вибоїна)
Н основний вид	((1025 – 1450))	
Н верхні короткі засічки	((1025 – 1400) – 1450))	
▲ язичок кутом	((1025 – (1140 – 1450))	
▲ верхня засічка	((1025 – (1100 – 1220) – 1400))	Ознака непевна (витертість)
М основний вид гостра	((1025 – 1450))	
М верхня засічка	((1025 – 1280) – 1450))	Ознака непевна
ѳ вертикальна щогла	((1025 – 1450))	
ѳ щогла, що виступає над рядком	((1025 – 1450))	Ознака непевна (вибоїна)
С основний вид	((1025 – 1450))	
ь петля з двома заломами	((1320 – 1450))	
ь верхня засічка	((1025 – 1450))	
Ц платформа по низу рядка	((1025 – 1200) – (1300 – 1450))	Ознака непевна (витертість)
А основний вид гостра	((1025 – 1450))	
А верхня засічка	((1025 – 1320) – 1380) – 1450))	Ознака непевна (вибоїна)
Т основний вид	((1025 – 1450))	
Н основний вид	((1025 – 1450))	
Н верхні короткі засічки	((1025 – 1400) – 1450))	
М основний вид гостра	((1025 – 1450))	
М нижні засічки	((1025 – (1160 – 1380) – 1450))	
Ө основний вид	((1025 – 1450))	
ѳ похила щогла	((1025 – 1450))	
ѳ похиле коромисло	((1025 – 1260))	Ознака непевна (вибоїна)
ѳ щогла виступає над рядком	((1025 – 1450))	
ѳ верхня засічка	((1025 – 1200) – (1280 – 1400))	
Н основний вид	((1025 – 1450))	
Н верхні короткі засічки	((1025 – 1400) – 1450))	
Підсумок рядків	((1320 – 1380) – 1400))	

бути назвою місяця із закінченням **(Р)Н▲**. У такому випадку прочитання: **Ноембръ▲ мъсьца – листопада місяця**.

Другий рядок зберігся гірше, однак припустимо прочитати його як ім'я: **ТН(М)(О)ѳ(Ѳ)(Н) – Тимофій**. Палеографічно надпис має достатньо ознак, і тому датується досить чітко першою половиною – кінцем XIV ст. (відповідна палеографічна таблиця наведена нижче). Скоріш за все, це – пам'ятний запис, що зберігся частково. Встановити, про яку подію йшла мова, вже навряд чи можливо. Однак фіксація подібного надпису в період XIV ст. свідчить про далеко не такий значний занепад життя в монастирі, як прийнято вважати в літературі.

Латинський надпис так само має пошкодження і частково затертий. Умовно він починається над вище описаним графіті і з проміжками продовжується далі. У першому його фрагменті можна виділити **AN(O)(?)** (Рис. 8).

Другий фрагмент зберігся трохи краще. Він розпочинається фрагментами квадратних дужок, має декілька збережених літер та затерті цифри: **\SC(A).1(6)4(O).IS** (Рис. 9). Інтерпретувати це графіті можна як типовий латинський запис з датою та аббревіатурою імені автора: **ANNO \ SC(A) 1640 IS**. Дата підтверджує відношення надпису до першої половини XVII ст.

Нижче знаходиться невелике кириличне графіті в два рядка, яке, судячи з усього, теж мало дату (Рис. 9). Його можна тлумачити як: 1) **(С)ПР(А)ЦО(Ж) 2) РОК(У).ѲА**. Перший рядок міг бути особистим ім'ям автора чи описом певної дії. Другий є початком дати «Року 7001...». Завершення

дати затерте. Досить умовно її можна визначити як 7001 (від Створення Світу, відповідно – 1493 р. від Різдва Христового). Палеографія тяжіє до досить пізнього часу: кінець XV – початок XVI ст., відповідає наведеному тлумаченню.

Група надписів № 7 була зафіксована на фрагменті фрески, що знаходиться на висоті 285–328 см від підлоги. Всі графіті даної групи кириличні і відносяться до XVII ст. (Рис. 10). Серед нашарувань написів можна виділити 4 окремих графіті: 1) поминальний надпис; 2) фрагмент імені; 3) фрагмент поминального надпису; 4) пам'ятний запис з датою.

Перше знаходиться вгорі цієї групи, і є її верхньою межею (328 см від підлоги). У ньому можна виділити три рядки: 1) **ПОМЕНИ 2) ГДИ.(Р)А(Б)А**

3) **Я(Н)(А)(?)**. У цілому його припустимо тлумачити як типову формулу поминального надпису: **Помени Гди (Господи) Раба (свого) (яна?)**. Початок третього рядка затертий, тому неможна чітко визначити, чи останні три літери є закінченням імені, чи повним ім'ям **Ян**. Палеографічно надпис має схожі риси з іншими в цій групі, та, ймовірно, був створений одночасно з ними. З огляду на це, припустимо датування всієї групи за датою в останньому графіті, про що мова піде пізніше.

Другий надпис знаходиться посередині групи і складається з трьох літер: **СОЛ**. Навколо нього багато вибоїн, навколишня поверхня сильно затерта, тому визначити, що саме це мало бути, навряд чи можливо. Однак у контексті інших надписів даної групи це могло бути ім'я одного з авторів графіті.

Рис. 10. Група графіті № 7

Третє графіті розміщено нижче і складається з 6 літер: **ПОМ(Є)НИ**. Це початок незакінченого або ж частково зруйнованого поминального надпису. Останнє неможна виключити через бокові втрати фрески. Графіка написання відповідає першому надпису. Втім варто відмітити деяку відмінність почерку та лігатуру **НИ** в кінці, що може свідчити про іншого автора.

Останнє, четверте, графіті розміщено в самому низі групи, за 285 см від підлоги. Вибоїни в деяких місцях спотворюють графеми; можна виділити три рядки: 1) **РОКУ(.) АХН(Д) 2) (Т) БЫ(л)(Т) 3) ВА(с/б)(Н/И)(с)ЄЦ**.

Перший рядок читається досить чітко «**року.1654**». Запис дати відбувається вже від Різдва Христового, перед якою, судячи з усього, був знак тисяч. Деяко непевно виділяється остання літера **Д**. Другий рядок включає пояснення до дати, що, вірогідно, читається як «**БЫЛ ТУТ**». Остання літера, скоріш за все, тримачтове **Т**, що є початком слова.

Останній рядок гіпотетично є ім'ям автора графіті. Пошкодження та неясні виносні літери не дозволяють чітко його визначити, однак можна зробити декілька припущень. Враховуючи корінь слова **ВАС**, найбільш ймовірно, що ім'я було похідним від імені **Василій** та звучати як **ВА(С)ИЛЄЦ**.

У цілому Група № 7 написана досить компактно і її палеографічні особливості цільні. Це дозволяє припускати написання графіті групою осіб в один короткий період. Дата у складі напису дозволяє віднести цю подію до 1654 року. Цікаво, що саме в цей рік відбулася Переяславська рада.

Звертає на себе увагу розміщення надписів в трьох метрах від сучасної підлоги. Її рівень на момент створення графіті невідомий, однак навряд чи він значно відрізнявся від нинішнього. У цьому зв'язку логічно припустити наявність в нартексі будівельних лісів, якими скористались автори для нанесення написів.

Тобто, можна говорити про здійснення в цей час в Успенському соборі ремонтних робіт. Як відомо, Іоанікій Галятовський стверджував, що такі роботи розпочалися під його керівництвом у 1670 році, а до цього храм пере-

бував у запустінні. Однак не виключено, що вони розпочалися раніше, водночас із відбудовою Іллінської церкви (1649 р.), а за Галятовського були завершені.

Проаналізований комплекс графіті в нартексі є своєрідним відображенням усієї історії Успенського собору Єлецкого монастиря: від середньовічних надписів XII ст. до скоропису козацького періоду XVII ст. Особливо цікавими є надписи XIV–XVI ст., які дозволяють спростувати поширену в літературі тезу про запустіння монастиря в цей час. Більш того, один із поминальних надписів цього часу (група 6) може свідчити і про наявність в монастирі діючої структури на чолі з ієреєм.

Характер більшості знайдених надписів релігійний, лише графіті XVII ст. дещо порушують усталену традицію. Особливий інтерес становлять латинські графіті часів Речі Посполитої, які завдяки суміжному датуванню дають значну кількість інформації щодо життя монастиря та його відвідувачів в цей період. Іншим важливим аспектом є розміщення надписів в самому соборі. Досить високе розміщення окремих надписів може свідчити про різні ремонти та перебудови в середині храму, що не були зафіксовані офіційними джерелами.

Подальше дослідження усього комплексу надписів в Успенському соборі дозволить не тільки отримати нові джерела до вивчення вітчизняної історії означеного періоду, але і прояснити деякі темні сторінки в історії Чернігова.

Окремо, хотілося б подякувати О.Є Черненко, Т.Г. Новик, Т.А. Бобровському та І.Л. Калечиц, які надали неоціненну допомогу в дослідженні цієї пам'ятки.

ПОСИЛАННЯ

1. История русского искусства в 22 томах. Том 1. Искусство Киевской Руси IX – первой четверти XII века. – М.: Северный паломник, 2007. – С. 489–490.
2. О происхождении, датировках и хронологии черниговского зодчества XII века / О.М. Иоаннисян // Ruthenica. – К., 2007. – Т. 6 – С. 134–188.
3. Подлевский С. Поминальный надпис з апсиди Успенського собору // Матеріали чотирнадцятої міжнародної наукової конференції «Церква – наука – суспільство: питання взаємодії» (25 травня – 3 червня 2016 р.) – К., 2016. – С. 115–116.
4. Веселовский С.Б. Ономастикон. Древнерусские имена, прозвища и фамилии. – М.: Наука, 1974. – 382 с.
5. Янин В.Л., Зализняк А.А. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1990–1996 гг.). Палеография берестяных грамот и их внестратиграфическое датирование. Том X. – М., 2000. – С. 430.

Подлевский С.В. Комплекс граффити в нартексе Успенского собора в Чернигове

Статья посвящена комплексу граффити, что был обнаружен на фрагментах фрески в нартексе Успенского собора Елецкого монастыря в Чернигове.

Ключевые слова: эпиграфика, средневековые граффити, Успенский собор Елецкого монастыря.

Podlevskiy S.V. The complex of graffiti's in narthex of Uspenskiy cathedral in Chernihiv

This article describes a complex of graffiti's that were found on fresco fragments in narthex of Uspenskiy cathedral of Yeletckiy monastery of Chernihiv.

Key words: epigraphic, medieval graffiti's, Uspenskiy cathedral of Yeletckiy monastery.

20.03.2017 p.

j